

¹⁵ Pinkus, B. Die Deutschen in der Sowjetunion / B. Pinkus, I. Fleischhauer. – Baden-Baden, 1963. – S. 167; Ченцов, В. В. Трагические судьбы / В. В. Ченцов. – М., 1998. – С. 72–73.

¹⁶ Deutsches Konsulat Odessa. Jahresbericht vom 6. Dezember 1933 // PAAA. – B. R-349. – S. 11.

¹⁷ Ченцов, В. В. Трагические судьбы. – С. 74.

¹⁸ Brief «An den Führer! An das deutsche Volk!» // PAAA. – B. R-104429. – S. 2–2 RS.

¹⁹ Deutsches Konsulat Kiew. Politischer Jahresbericht 1933 // PAAA. – B. R-351. – S. 16.

²⁰ Deutsches Generalkonsulat Charkow. Ergänzung an das Bericht 312, 26. Januar 1934 // PAAA. – B. R-69. – S. 10.

²¹ Ukrainische Ukraine? Kiew, im Mai 1936 // PAAA. – B. R-351. – S. 1–3.

²² Там само. – С. 4.

Надійшла до редколегії 25.04.2008 р.

Д. Л. Тесленко, Ю. Ю. Фанигін

МИХАЙЛО ОЛЕКСАНДРОВИЧ МІЛЛЕР – ЛЮДИНА Й УЧЕНИЙ В ЕПОХУ ГУМАНІТАРНИХ КАТАСТРОФ

Розглянуто життєвий шлях професора М. О. Міллера, проаналізовані його стосунки з відомими науковцями середини ХХ ст. Визначена роль ученого у роботі Дніпрогесівської експедиції НКП УРСР, а також у діяльності музейних установ і науково-дослідних організацій Третього Рейху на окупованій території України.

Професор Михайло Олександрович Міллер (1883–1968) – археолог, історик козацтва, юрист, музейний та педагогічний працівник, – є однією з найбільш неоднозначних постатей у вітчизняній історіографії. Завдяки численним публікаціям та багаторічній співпраці з акад. Д. І. Яворницьким він був добре відомим серед радянських науковців 20–30-х рр. минулого століття. Але співробітництво з окупаційною владою під час Великої вітчизняної війни, подальша еміграція на Захід, його діяльність як професора Українського вільного університету, співзасновника і багаторічного наукового секретаря «Інституту для вивчення ССРСР»¹ призвели до того, що ім'я М. О. Міллера без особливої потреби не згадувалося у радянській науці². Натомість

в еміграції він здобув слави «Сеніора української археології», ще за життя був визнаний «ученим світового значення» і став об'єктом кількох біографічних розвідок³. Останнім часом прізвище М. О. Міллера згадується, насамперед, у контексті подій 1943 р. на окупованій території України. До речі, як сам учений, так і його біографи торкалися цього періоду вкрай побіжно⁴. Окремого дослідження заслуговує і науковий доробок М. О. Міллера, який, за різними даними, складається більш ніж з півтори сотні робіт. Але брак обсягу змушує нас залишити це питання за межами даної статті.

Авторів запропонованої статті спочатку зацікавила роль М. О. Міллера у діяльності археологічних експедицій Оперативного штабу «Рейхсляйтер Розенберг» для окупованих областей («Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg für die besetzten Gebiete» – далі ERR) та науково-дослідного товариства «Спадщина пращурів» («Das Ahnenerbe») на Дніпропетровщині в роки окупації. Але надалі ми дійшли висновку, що для розуміння деяких подій в історії вітчизняної науки, мотивів вчинків конкретної особистості у надзвичайних умовах необхідним є повне біографічне дослідження.

За даними «Казачьего словаря-справочника» Михайло Олександрович Міллер походив з родини вихідців з Пруссії, які потрапили на російську службу за часів Петра I. У середині XVIII ст. Міллери були приписані до товариства станиці Середньої Війська Донського і винагороджені значними земельними угіддями. Вони заснували селище Міллерове-Таловське та дві слободи – Терновуу і Міллеро-Глибокинську, остання з яких згодом перетворилася на місто Міллерове. Кілька генерацій Міллерів вірою та правдою служили російській короні, здебільшого як офіцери Атаманського полку⁵, і вважалися одними з найбільш «благонамеренных» з донських козаків⁶.

Михайло Олександрович Міллер народився 26 листопада 1883 р. у селі Кам'яно-Міллерівське Таганрозької округи у родині мирового судді. Як зазначав Я. Пастернак з посиланням на самого М. О. Міллера, у батьківському маєтку зберігалось близько 6 тис. томів, а у самій родині панувала атмосфера музики, мистецтва та літератури⁷.

Середню освіту М. О. Міллер здобув у 1894–1903 рр. у Таганрозькій класичній гімназії, а інтерес до археології за власним його висловом з'явився у десятирічного Михайла у 1894 р., коли він з батьками відпочивав у Керчі і відвідав дослідження Мітридатової гори⁸.

Перші розкопки М. О. Міллер провів ще гімназистом у 1901 р. у власному маєтку, «дослідивши» невеликий курган, а наступного року за допомогою двох робітників розкопав «у степу» курган з похо-

ванням доби бронзи. Лише **після передачі** (тут і далі виділено нами. – Д. Т., Ю. Ф.) знахідок до Новочеркаського музею директор останнього Х. Попов надав М. О. Міллеру «відповідний, уповноважуючий до ведення розкопів «відкритий лист»⁹. Не зрозуміло, чому директор провінційного музею став уповноваженим давати «відкритий лист» на проведення розкопок, коли з 1899 р. єдиним державним закладом, що мав виняткове право на дозвіл «с археологической целью вести раскопки в империи на землях казенных и общественных», була Імператорська археологічна комісія¹⁰. Та подібна ситуація у галузі методики археології та охорони культурної спадщини на початку ХХ ст. не повинна викликати подиву. Досить згадати про описаний у дисертаційній роботі О. М. Каковкіної казус, що трапився на XIII Археологічному з'їзді у Катеринославі у 1905 р. Відомий археолог Е. Р. фон Штерн отримав на власне запитання до А. Синявського щодо обсягів робіт та методики дослідження поселення у Шевченківському саді уражаючу відповідь: «Раскопки производились при помощи детей, которые разрывали землю руками или палкою и собирали вещи, которые попадались»¹¹.

«Науковість» археологічних розкопок М. О. Міллера у той період демонструють його листи до акад. Д. І. Яворницького. Наприклад, 10 листопада 1905 р. він зізнається, що не вів щоденника розкопок: «На превеликий жаль, я щоденника не вів, а як тільки почали копати у Левшина, то я записував днів зо два, а тоді кинув, бо стало ніколи...»¹² Листи, що стосуються багатостраждальних розкопок у Левшина свідчать, що М. О. Міллер не креслив усіх поховань – «се всі чотири скелета були у великій могилі у Левшина, більше я не встиг тоді зарисувати»¹³.

Взаємовідносини М. О. Міллера та Д. І. Яворницького – окрема тема, до якої ми будемо звертатися упродовж усієї роботи, зараз же констатуємо, що співробітництво між ними розпочалося у 1904 р., коли М. О. Міллер став студентом історико-філологічного факультету Московського університету. Від цього моменту, до речі, починаються невідповідності у працях його біографів. Тому ми з більшою довірою будемо ставитися до свідчень тих авторів, які мали безпосередній контакт з М. О. Міллером під час написання робіт, співставляючи перші з автобіографічним, епістолярним та документальним матеріалом.

М. О. Міллер закінчив у Москві лише три курси, що було пов'язане, на думку Я. Пастернака, з причинами родинними – у 1907 р. М. О. Міллер одружився з М. Дідусенко – та унаслідок революційних подій¹⁴. За даними указанного біографічного твору, Михайло був активним сту-

дентом, членом української студентської громади. Але трапилось, що практично увесь 1905 р. М. О. Міллер провів у Таганрозі, активно займаючись розкопками як на власних землях, так і під керівництвом Д. І. Яворницького¹⁵. Судячи з листів, Д. І. Яворницький доручав повне дослідження деяких пам'яток власним співробітникам, навіть якщо ті не мали відповідної кваліфікації. За такою схемою була побудована діяльність Дніпрогесівської експедиції у 1927–1932 рр., коли сам академік був не в змозі знаходитись на всіх ділянках робіт і достатньо забезпечити кадрами кожен з загонів¹⁶.

Незважаючи на декларацію активної студентської позиції, у революційних подіях 1905–1907 рр. М. О. Міллер ніякої участі не брав. Можна навіть зауважити, що для нього взагалі характерне повне неприйняття революційного підйому. Зокрема у листі до Д. І. Яворницького він зазначає, що звернувся до «директора мужської гімназії, щоб замість усіляких «майовок» ... дали б мені охочих гімназистів, а я б з ними і порозвертав деякі могили попід городом. Се я вигадав на Ваш взірець, як Ви з вчителями копали»¹⁷.

Окрім співпраці з Д. І. Яворницьким у студентські роки М. О. Міллер активно працював у галузі археології під керівництвом іншого авторитетного ученого акад. Д. І. Багалія. І попри уже згадані негативні моменти у розвитку вітчизняної археологічної науки, спілкування з відомими на початку ХХ ст. фахівцями, звичайно, сприяло професійній підготовці М. О. Міллера¹⁸. Пізніше знайомство з Д. І. Багалієм забезпечило Михайлу підтримку під час навчання у Харківському університеті.

У 1907 р. М. О. Міллер розширив просторовий діапазон археологічних пошуків. За дорученням Московського археологічного товариства він провів обстеження долини р. Бузулук у Самарській губернії. У 1908–1914 рр. разом зі старшим братом Олександром щорічно влітку (адже з 1908 р. він почав вивчати економіку на правничому факультеті Харківського університету) проводив археологічні дослідження Єлизаветівського городища та могильника.

По закінченні у 1911 р. університету, за свідченням Я. Пастернака – у статусі кандидата юридичних наук (?)¹⁹, М. О. Міллер як приписний козак потрапив до війська. Попри усі спроби уникнути «козаччини», у 1912 р. він потрапив у полк, де прийшлося «...й стрілять, і рубать, і джигитувать»²⁰.

У листах до Д. І. Яворницького М. О. Міллер висловлює власне відношення до старшого товариша у такий спосіб: «...Як вийду на волю, найперше приїду до Вас на поклін як до свого хрещеного батька,

бо ... ви укріпили мене на тім шляху, по якому я тоді почувався почуттям, а тепер прямою і розумом і волею»²¹. Після нетривалої військової підготовки, у 1913 р. М. О. Міллер обговорює з Д. І. Яворницьким можливість власного працевлаштування у Катеринославському музеї. Але піврічна затримка з відповіддю змусила М. О. Міллера виставити власну кандидатуру на виборах мирового судді, адже ця посада звільняла його від військових зборів та мобілізації²². Перемога на виборах була цілком доречною і з огляду на світову війну, яка невідворотно насувалася.

Оскільки М. О. Міллер брав участь у виборах від Селянської партії, він змушений був переїхати до с. Голодаївки Таганрозької округи, перевізши туди родину. Проблема працевлаштування вельми гостро стояла перед ним, – після повернення з війська прийшлося змінити два місця²³.

Бурхливі роки Першої світової війни, революції та війни громадянської М. О. Міллер практично беззвіздно провів на селі. Там, з 1921 р.²⁴ він, очевидно, змушений був вчителювати, але де і, головне, кому у Голодаївці М. О. Міллер викладав, за твердженням Я. Пастернака²⁵, всесвітню історію, українознавство (у РРФСР!) та суспільствознавство, незрозуміло. Напевне, тут ми стикаємося з черговим міфом післявоєнної «міллеріани».

М. О. Міллер лише у 1926 р. перебрався до Таганрога, де повернувся до наукової діяльності у галузі археології, етнографії та історії. У місті ним було започатковано асоціацію краєзнавців та створено краєзнавчий музей²⁶. Не припиняється і його педагогічна діяльність. Саме у 1926–1930 рр. студентам Рабфаку та Комвузу у Таганрозі М. О. Міллер міг викладати вищезгадані курси. Прагнення працювати одночасно в установах освіти і науки примусило Михайла Олександровича вступити і до наукової секції освітянської профспілки. Це потребувало принаймні двох рекомендацій, за якими М. О. Міллер звернувся до видатних учених тієї доби В. О. Городцова та Д. І. Яворницького²⁷.

Відтак у 1928 р. доля вдруге звела Д. І. Яворницького з М. О. Міллером. Згодом між ними налагодилося листування, й знову кореспондент Дмитра Івановича пише, що вважає його своїм хрещеним батьком у науці: «Ті часи, що я колись пробував з Вами, зробили на мене тоді такий великий вплив і враження, що виявили мій шлях на все життя». Цей лист по суті є запрошенням Д. І. Яворницького на відкриття 8 листопада 1928 р. краєзнавчого музею у Таганрозі, створе-

ного М. О. Міллером за власним планом, що передбачав існування окремого відділу археології²⁸.

Д. І. Яворницький не зміг відвідати Таганрог, але натомість запросив молодшого колегу до участі в археологічних дослідженнях Дніпрогесівської експедиції НКП УРСР. Подібна пропозиція виявилася для М. О. Міллера цілковитою несподіванкою. Починаючи з 1923 р., він проводив самостійні дослідження археологічних пам'яток здебільшого пізньої бронзи уздовж р. Міус та на узбережжі Азовського моря. Абсолютна більшість цих робіт здійснювалася під егідою Державної академії історії матеріальної культури (ГАИМК), дійсним членом якої з 1919 р. був рідний брат Михайла Олександровича – Олександр Олександрович Міллер. Ця «невеличка» експедиція у 1929 р. уже об'єднувала фахівців з Ростова та Краснодару²⁹. Однак спокуса участі у наймасштабнішій на той час експедиції взяла гору. До того ж, попри нестачу фахівців, Д. І. Яворницький дозволяв собі відкидати пропозиції щодо участі в експедиції спеціалістів-археологів³⁰.

У 1929 р. М. О. Міллер брав участь у роботі Дніпрогесівської експедиції лише впродовж одного місяця – з 15 червня до 15 липня. Його супроводжував як помічник археолога (археолог II категорії) Іван Юхимович Потапов³¹. Підсумковий лист М. О. Міллера до керівника експедиції демонструє, що ставлення до археології на межі 20–30-х рр. ХХ ст. як у Д. І. Яворницького, так і в його учня не змінилося. Міллер шкодує, що йому «...не вдалось зробити нічого путнього...», також і через те, що **кожен член експедиції не може шукать де-кому схоцеться...**³² Щоправда, ідеологія шукача скарбів була притаманна деяким іншим співробітникам експедиції³³.

По закінченні польового сезону 1929 р. на М. О. Міллера чекала ще одна несподіванка – пропозиція переїхати до Дніпропетровська на постійну роботу в місцевому музеї. Це означало, що нарешті має здійснитися мрія, яку він плекав півтора десятиліття³⁴. Але з огляду на сімейні обставини – наявність працюючих дружини та доньки, утримання тещі – М. О. Міллер змушений був офіційно відмовити академіку. Єдине прохання стосувалося можливості дво- або навіть тримісячної участі у роботі Дніпрогесівської експедиції наступного, 1930 р.³⁵ Проте думку про переїзд він не залишив. В останніх числах грудня 1929 р. М. О. Міллер здійснює подорож до Дніпропетровська задля обговорення умов переїзду. Для самого ученого було обіцяно режим найбільшого сприяття, але його цікавило працевлаштування дружини: «...Тепер дуже важно, як у сім'ї роблять двоє»³⁶. Остаточне рішення по даному питанню М. О. Міллер пообіцяв прийняти наприкінці січня

1930 р. після консультацій з донькою, – їй він сподівався залишити роботу за сумісництвом в одній з таганрозьких шкіл³⁷.

Нарешті М. О. Міллер зважився на переїзд, запропонувавши дніпропетровським роботодавцям сплатити йому підйомні або, принаймні, оформити на роботу на місяць раніше, оскільки перевезення великої кількості книжок, необхідних меблів вимагало відчутних витрат. Правоту власних сподівань колишній мировий суддя підтвердив кількома вирізками з «Известий ЦИК», де публікувалися оголошення про роботу, та статтями кодексу законів про працю³⁸. Прохання про підйомні викликало обурення Д. І. Яворницького, який хворобливо ставився до фінансових питань, що яскраво демонструє його кореспонденція. Інцидент було вичерпано, коли М. О. Міллер терміново надіслав листа з вибаченнями та заявою про прийом до музею³⁹. Залишалося вирішити ще одне питання, яке здавалося абсолютно другорядним – закінчити виконання численних громадських обов'язків у Таганрозі⁴⁰.

Обставини виявилися сильнішими за прагнення двох науковців. По-перше, дружина М. О. Міллера категорично відмовилася від переїзду. По-друге, самого Міллера примусили залишити квартиру, де він мешкав. Обидві ситуації цілком зрозумілі. Жінка була не у захваті від перспективи поїхати з цілком улаштованої квартири в кімнату, яку пропонували у Дніпропетровську, залишити у Таганрозі вагітну доньку, нарешті, погодитися на значне скорочення зарплатні чоловіка і втратити роботу самій. Так само і керівництво управління Наросвіти, у чийй відомчій квартирі мешкала родина Міллерів, напевне було не у захваті від того, що їх співробітник, нікого не ставлячи до відома⁴¹, написав заяву щодо працевлаштування до обласного музею іншої республіки.

З огляду на нові проблеми М. О. Міллер відмовився від посади у Дніпропетровську, але вже наступного дня, заспокоївшись, написав іншого листа. У останньому він запевнив Д. І. Яворницького, що тільки-но улаштує питання з помешканням, майном, родиною, напише заяву, забере документи і виїде⁴². На початку квітня на колегії Таганрозького, а потім і Донського відділів Наросвіти розглянули заяву М. О. Міллера, в якій йому було рішуче відмовлено. Зважаючи на складне становище у системі освіти, керівництво порівняло його дії з дезертирством. Вирішення колізій з Дніпропетровським музеєм колегії узяли на себе, а самому М. О. Міллеру надали нового призначення лектором на робфак, «...яке свідчить про велику довіру ... з боку партійних кіл», «...при особливих умовах, так що це призначення має характер

спеціального завдання». Коли ж згодом Д. І. Яворницький запросив колишнього співробітника до експедиції, інцидент здавався вичерпаним⁴³.

Утім, доки М. О. Міллер вагався з переїздом, на його квартиру з'явився претендент, дехто Бобровський. Коли у першого у Таганрозі все уладналось, розчарований Бобровський вирішив помститися і надіслав до Дніпропетровська листа, компрометуючого М. О. Міллера⁴⁴. Ця неприємна історія певною мірою вплинула на подальші події. Згаданий наклеп потягнув за собою у Дніпропетровському музеї з'ясування обставин справи. За розпорядженням завідувача Головнауки ученого не допустили до роботи у музеї. Через це, працюючи у Дніпрогесівській експедиції з 15 червня 1930 р., М. О. Міллер майже два місяці, за його власним висловом, знаходився у Дніпропетровську у напівлегальному становищі, тоді як його стан у Таганрозі був «тривний і гарний»⁴⁵.

У експедиції М. О. Міллер брав участь у розкопках курганного могильника «Майдан А», дослідивши поховання доби бронзи та сарматського часу⁴⁶. 19 серпня він передав справи П. І. Смолічеву і залишив Дніпрозаводбуд, щойно вийшовши на основне поховання у «великій могилі»⁴⁷. Причиною від'їзду постала необхідність особистого втручання у хід процесу на захист честі та гідності проти Бобровського у Таганрозі.

М. О. Міллер виграв справу, його кривднику винесли сувору догану з внесенням до трудового списку та попередили про виключення з партії. Не довіряючи бюрократичній системі, він власноруч пересилає копію рішення до Дніпропетровського музею з метою «повного поновлення своїх прав»⁴⁸. Йдеться, звичайно, про отримання зарплатні за виконану влітку роботу. У відповідній заяві М. О. Міллер як досвідчений юрист посилається на «ухвалу ВЦКу СРСР від червня 1929 р.». Але нашу увагу привернула інстанція, що розглядала справу, – **контрольна комісія ВКП(б)**⁴⁹. Останнє дозволяє нам з великою часткою ймовірності припускати, що М. О. Міллер був членом Комуністичної партії, оскільки справами безпартійних контрольна комісія, як своєрідне ЧК усередині партії, не займалася. До речі, приналежністю Міллера до лав ВКП(б) легко було б пояснити певні події його життя у 30-ті рр. ХХ ст., про які йдеться нижче.

Щасливе родинне життя Міллерів трагічно змінилося, коли 27 жовтня 1930 р. померла їх єдина донька, залишивши трьохмісячне немовля. Лихо уразило батьків молодій жінки. Дружина Михайла Олександровича «...була збожеволіла, утрюх не могли приборкати, ще й

зараз лежить, хотя вже у пам'яті...», тоді як сам М. О. Міллер пережив короткий параліч – «... одібрало ліву руку і скрутило голову у бік...»⁵⁰ Зрозуміло, дитину доглядати не було кому, її змушені були віддати батькам зятя – родині кубанських козаків Барабашів. Сам же зять залишився у Таганрозі, але виїхав на іншу квартиру⁵¹. Велика сім'я розпалася. У свою чергу М. О. Міллер повинен був залишити житло, і переїхати у менше помешкання, куди «...перетаскати усяке лахміття..., а також залишки від моєї родини»⁵². За цим листом, датованим 18 березня 1931 р., дружина М. О. Міллера на початку 1931 р. ще жива, хоча за даними Я. Пастернака перша дружина Михайла Олександровича померла у 1930 р.⁵³ Усе ж таки згодом він залишився вдівцем.

Наприкінці березня 1931 р. М. О. Міллер на запрошення Д. І. Яворницького відвідав Дніпропетровськ. Головною темою для обговорення була організація роботи Дніпрогесівської експедиції на 1931 р., адже фахівців не вистачало. З числа археологів I категорії участь підтвердили лише М. О. Міллер та А. В. Добровольський.

Епістолярна спадщина Д. І. Яворницького демонструє, що проблеми з комплектацією експедиції старшими археологами виникали великою мірою через складний характер її голови та нездорову атмосферу всередині колективу. Ще у 1927 р. М. Я. Рудинський попереджав Дмитра Івановича про категоричне небажання київських археологів (П. П. Курінного, В. Є. Козловської, В. Г. Ляскоронського) брати участь у роботах на Дніпрельстані. Працювати у складі Дніпрогесівської експедиції з киян погодився лише С. С. Гамченко – визнаний фахівець, літня людина, лише на п'ять років молодша за Д. І. Яворницького, але досвід цього співробітництва не можна назвати вдалим⁵⁴. З числа особисто запрошених ввічливо відмовились від участі О. А. Спіцин та П. П. Курінний⁵⁵. О. С. Федоровський здійснив лише подорож з Д. І. Яворницьким по місцях розкопок, зосередившись на лобюванні інтересів експедиції у Раднаркомі⁵⁶. Натомість ті з фахівців, хто сам запропонував власні послуги, до складу експедиції не потрапили.

Д. І. Яворницький висловлював незадоволення М. Я. Рудинським через втручання до вирішення кадрових питань, А. В. Добровольський занадто часто турбував Дмитра Івановича своїми проханнями про гроші та намагався залучити до роботи синів, С. С. Гамченко дарма привіз з собою асистентів⁵⁷. Довірою Д. І. Яворницького користувалися молодші співробітники, які регулярно надсилали голові експедиції повідомлення про хід досліджень і могли, не наражаючись на його гнів, висловлювати кадрові та фінансові пропозиції. За таких умов неминучими були конфлікти виробничого та особистісного характе-

ру. Особливо скандальним хистом, судячи з листів, відзначався Ф. М. Сап'ян, який неодноразово конфліктував з А. В. Добровольським і надавав ганебних характеристик визнаним науковцям С. С. Гамченку, М. Я. Рудинському, проф. В. О. Пархоменку, акад. Д. І. Багалію⁵⁸.

Ми навмисно зробили цей великий за обсягом відступ задля ілюстрації іншого факту – ім'я М. О. Міллера жодного разу не згадується у контексті конфліктів, претензій до нього як співробітника експедиції не було у Д. І. Яворницького. Навпаки, таганрозький учений підтримував рівні приятельські стосунки зі співробітниками експедиції всіх рівнів, і користувався серед них великою пошаною⁵⁹.

Проте стосунки Д. І. Яворницького та М. О. Міллера на межі 1920–1930-х рр. визначалися не лише особистісними якостями останнього. Розкопки 1927–1929 рр. продемонстрували, що жоден зі співробітників Дніпропетровського музею не має достатньої кваліфікації, аби наслідувати академіку. Утім стан здоров'я змусив Д. І. Яворницького замислитися над можливістю залишити посаду директора музею і Дніпрогесівську експедицію⁶⁰. Найбільш вдалим кандидатом і своїм наступником Дмитро Іванович вважав М. О. Міллера, тому і запропонував йому переїхати до Дніпропетровська. Напевне, лише подібною перспективою можна пояснити прагнення таганрозького ученого залишити вельми пристойне життя супротив здоровому глузду та волі дружини.

Тому, незважаючи на всі негаразди, переговори про переїзд М. О. Міллера до Дніпропетровська тривали. За важких умов початку 1931 р. Міллер по суті залишився єдиним фахівцем – помічником керівника експедиції. Відносини Д. І. Яворницького з А. В. Добровольським залишалися напруженими. Пропозиції херсонського ученого торкалися питань організації робіт і комплектації експедиції досвідченими археологами, що, наскільки ми з'ясували, ображало академіка⁶¹. З іншого боку, у цей період А. В. Добровольський поринув у вирішення власних службових та особистих проблем⁶².

На відміну від А. В. Добровольського М. О. Міллер вважав, що двох старших археологів у цілому вистачить, лише варто запросити В. А. Грінченка як фахівця з археологічних розвідок⁶³. Подібна трактовка ситуації була більш прийнятною для Д. І. Яворницького, і він зосередився на комплектації експедиції співробітниками другої ланки. З останніми також не все було гаразд. Колишній асистент М. О. Міллера І. Є. Потапов, П. А. Козар, фотограф експедиції Е. Й. Федорович були заарештовані. Напевне, та сама доля спіткала і співробітника М. О. Міллера по таганрозькій експедиції І. Коломійцова, на якого учений роз-

раховував у сезоні 1931 р. Нестачу молодших археологів Д. І. Яворницькому вдалося ліквідувати шляхом запрошення співробітників харківського історичного музею Т. Т. Теслі та Г. О. Авраменка.

Проблему с фотографами Михайло Олександрович запропонував вирішити, запросивши студентів фотокінотехнікума, як це зробив у північно-кавказькій експедиції О. О. Міллер⁶⁴. Фотографом експедиції з травня 1931 р. став М. М. Залізник, але ідея з практикантами сподобалася. На базі експедиції, за даними І. Ф. Ковальової, проходили археологічну практику студенти музейного факультету Київського інституту пролетарської культури⁶⁵.

М. О. Міллер з'явився в експедиції лише на початку липня 1931 р. Згодом він прохав Д. І. Яворницького прийняти на роботу асистента студента 4-го курсу педфаку Ростовського університету О. Фоті та старшого робітника – студентки того самого навчального закладу. Щоправда, дізнавшись про відсутність у штатах такої посади, М. О. Міллер прохав зарахувати дівчину практиканткою⁶⁶. Зрозуміло, сам він був прийнятий до складу експедиції археологом 1-ї категорії.

З огляду на специфіку поставлених завдань експедиція працювала кількома окремими загонами, мала етнографічну та, згодом, геологічну групи. Сказаним, разом з постійною необхідністю перебувати на зв'язку з головними науковими та адміністративними установами республіки, пояснюється здебільшого координуюча роль Д. І. Яворницького у керівництві експедицією. Утім, незважаючи на вік та самопочуття академік кілька разів на сезон здійснював інспекційні поїздки по місцях досліджень. Поточні рішення приймалися на виробничих нарадах, що проводилися між старшими археологами кілька разів на місяць, звіти про які регулярно надходили до Дніпропетровська⁶⁷. По суті, до приїзду І. Ф. Левицького у вересні 1931 р. головними діючими особами нарад були М. О. Міллер та А. В. Добровольський. Кадрові питання, навіть щодо розподілу практикантів, вирішувалися виключно за згоди Д. І. Яворницького⁶⁸.

На початку липня 1931 р. за рішенням подібної наради очолюваний М. О. Міллером загін розташувався у с. Військовому. Перед ним було поставлене завдання: дослідити пам'ятки на Дубовому острові та обох берегах Дніпра до Ненаситецького порогу⁶⁹. Згодом він перебирається на острів, де розпочалися розкопки поселення⁷⁰, передаючи розвідки молодшому археологу свого загону Т. Т. Теслі⁷¹.

Окрім археологічної, М. О. Міллер упродовж двох місяців виконував і великий обсяг адміністративної роботи, на місці проводячи керівну лінію Д. І. Яворницького. Він збирав наради, звітував у Дніпропет-

ровськ по фінансових питаннях, спілкувався по справах експедиції з керівництвом Дніпрогесу⁷².

Паралельно М. О. Міллер вирішував питання про переїзд до Дніпропетровська. З 1 до 15 вересня він змушений був залишити експедицію, аби «...ліквідувати свої справи у Таганрозі...»⁷³, передавши матеріальну відповідальність Т. Т. Теслі⁷⁴.

Тим часом перед експедицією головним завданням постало дослідження відкритих палеолітичних місцезнаходжень. Ще на початку серпня, порадившись, М. О. Міллер та А. В. Добровольський вирішили клопотати перед Д. І. Яворницьким про пошук фахівця з палеоліту. Навчені досвідом, спочатку вони передали прохання через В. С. Соляника⁷⁵. Згодом уже сам М. О. Міллер наголосив на тому, що «...наявними силами експедиції ми нічого з цими стаціями не зробимо». І звернувся до Д. І. Яворницького: «Може, про ... знахідки експедиції Ви знайдете необхідним сповістити Харків, Київ, а може, й Ленінград. Тільки таким чином можна позбутись великої відповідальності, яка припала експедиції»⁷⁶.

Відбулася переорганізація, внаслідок якої утворилися три палеолітичних загони на чолі з А. В. Добровольським, Т. Т. Теслею та прибулим І. Ф. Левицьким. Повернувшись з Таганрога, М. О. Міллер відзвітував нараді про фінансовий та загальний стан експедиції, отримав три дні для закінчення робіт на Дубовому острові та призначення рухатися лівим берегом угору по Дніпру⁷⁷. На початку листопада 1931 р. М. О. Міллер повернувся з експедиції до Дніпропетровська. Останнім пунктом польового сезону для нього стало с. Чаплі під обласним центром⁷⁸.

Яку роль відіграв М. О. Міллер у діяльності Дніпрогесівської експедиції у цей період? Надзвичайно цікавою є його власна оцінка. Зокрема він писав, що «...від початку робіт цього року [1931], **заступником голови експедиції на місці** призначено М. Міллера. Від того часу Д. Яворницький до робіт експедиції вже зовсім не втручався і приїздив хіба один раз на рік»⁷⁹. В іншій роботі М. О. Міллера трактовка ситуації змінена: «На той час [1931], в зв'язку з тим, що я **фактично став керівником експедиції (як замісник голови)**...»⁸⁰ Зрозуміло, ці заяви є відвертим перебільшенням. Окрім як на довіру Д. І. Яворницького М. О. Міллер не міг розраховувати. Голова експедиції доручив йому конкретні, вже перелічені вище повноваження, але не більше. Якщо і була розмова про посаду заступника експедиції, то остання розумілася цілком умовною. Адже представляючи експедицію перед керівництвом Дніпрогесу, М. О. Міллер не мав жодного офіційного до-

кумента, про видачу якого клопотав перед Д. І. Яворницьким⁸¹. А з вересня 1931 р. ті адміністративні обов'язки, що їх виконував в експедиції М. О. Міллер, узагалі перейшли до І. Ф. Левицького. Важелі управління Дніпрогесівською експедицією, як, до речі, і вся відповідальність за її діяльність, належали Д. І. Яворницькому. М. О. Міллер був запрошений ним на реальну посаду – очолити відділ археології Дніпропетровського красивого історико-археологічного музею.

До виконання цих обов'язків М. О. Міллер і приступив наприкінці 1931 р. Але його працездатність вимагала посади за сумісництвом. За односторонніми свідченнями біографів у 1931-1932 рр. М. О. Міллер фігурує ще й як доцент Державного педагогічного інституту у Дніпропетровську⁸². Залишається лише здогадуватися про роль, що відіграв у цьому призначенні Д. І. Яворницький, адже на його допомогу могли розраховувати навіть ті люди, які не користувалися особливою прихильністю академіка.

Упродовж наступного польового сезону 1932 р. М. О. Міллер у складі Дніпрогесівської експедиції досліджував археологічні пам'ятки Ігренського півострова, очевидно, не виконуючи ніяких адміністративних функцій. Розкопки супроводжувалися цілою низкою проблем – нестача фахівців та робітників, обмеженість часу через швидке підняття рівня Дніпра, низький методичний рівень польових досліджень, – які повною мірою розглянуті у роботах І. Ф. Ковальової⁸³. Здається, основним завданням М. О. Міллера на цей рік було упорядкування матеріалів експедиції. У результаті, за його даними, виявилось, що упродовж шести років експедицією було здобуто близько 40 тис. артефактів. Документація складалася з майже 5 тис. негативів, близько двохсот креслень, кількох десятків звітів та описів розвідок⁸⁴.

На жаль, нам не вдалося з'ясувати, що вплинуло на взаємовідносини М. О. Міллера та Д. І. Яворницького наприкінці 1932 р. по закінченні робіт Дніпрогесівської експедиції. Можливо, директор музею розчарувався у новому завідувачі відділом і через це призначив своїм заступником Я. І. Ходака⁸⁵. Можливо, довіряючи власній природній обережності, М. О. Міллер зрозумів, що залишатися у Дніпропетровську небезпечно, оскільки репресії учасників Дніпрогесівської експедиції вже тривали кілька років, та й ставлення влади до Д. І. Яворницького істотно погіршилось. Можливо, причиною стали особисті обставини М. О. Міллера, одруження тощо. Але наприкінці 1932 р. М. О. Міллер повертається до Таганрога, тоді як Д. І. Яворницький починає пошук нового завідувача археологічного відділу музею, звернувшись до А. В. Добровольського⁸⁶.

Відносини між Д. І. Яворницьким та М. О. Міллером вочевидь зіпсувалися, листування між ними припиняється – останній лист таганрозького вченого, датований 6 лютого 1933 р., має суто офіційний характер і є відповіддю на не менш офіційний запит Дніпропетровського музею про стан обробки польової документації за минулий рік⁸⁷. Відомості про учня надалі Д. І. Яворницький одержує від третіх осіб⁸⁸.

Будучи вже доцентом і користуючись добрими стосунками з таганрозькими і ростовськими освітянами, М. О. Міллер упродовж 1933-1934 рр. обіймає у Таганрозі аналогічну посаду у Північно-Кавказькому Краєвому Планово-Економічному Інституті⁸⁹. Незважаючи на арешт, засудження і смерть у таборі у 1933 р. рідного брата Олександра Олександровича⁹⁰, кар'єра М. О. Міллера стрімко йде вгору (!). У 1934 р. він очолює новобудовну експедицію, що працювала по трасі Волго-Донського каналу. У 1935 р. йому доручають керівництво Північно-Кавказькою (Моздоцькою) експедицією ДАІМКу, яку раніше очолював О. О. Міллер, переводять до Ростова-на-Дону на посаду професора стародавньої історії Ростовського державного педагогічного інституту і, за сумісництвом, професора Інституту марксизму-ленінізму (!) у Ростові⁹¹. У 1936 р. Михайла Олександровича обирають членом-кореспондентом Державної академії історії матеріальної культури⁹². Після реорганізації у 1940 р. педінституту у Ростовський державний університет М. О. Міллер став професором кафедри давньої історії та археології й здобув науковий ступінь доктора історичних наук, захистивши дисертацію «Кам'яний та бронзовий вік в історії Донщини»⁹³. На цій посаді М. О. Міллер залишався до липня 1942 р., коли Ростов-на-Дону було окуповано німецькими військами⁹⁴.

Про наступний період у житті вченого, який охоплює 1942-1946 рр. – до моменту, коли він став дійсним членом Української Вільної Академії Наук (далі – УВАН), надзвичайно стисло повідомляє як сам М. О. Міллер, так і його біографи. За свідченнями Михайла Олександровича, він у 1943 р. керував археологічними дослідженнями та розкопками у Подніпров'ї⁹⁵, а потім подався у еміграцію⁹⁶. П. П. Курінний обмежується згадкою про директорство М. О. Міллера з осені 1942 до лютого 1943 р. у Краєзнавчому музеї у Ростові⁹⁷. Деяко більше інформації, яка, щогравда, не виходить за межі власної (офіційної) версії вченого, подає Я. Пастернак. Він зазначає, що під час окупації М. О. Міллером були здійснені кілька рятункових розкопів в околиці м. Ростова. Надалі, у 1943 р. учений «знову робив археологічні розвідки узбережжя Дніпра, від Дніпропетровська до Нікополя», після чого потрапив до еміграції, спочатку у 1944 р. у Відень, а після цього у Гет-

тінген, де викладав загальну історію та історію України на матуральних курсах і в гімназії українського табору⁹⁸. Остання версія викликає питання – де працював М. О. Міллер увесь 1944 р. та принаймні перші п'ять місяців 1945 р., доки потрапив у геттінгенський табір?

Висвітлити цей надзвичайно темний період у діяльності вченого нам допоможуть документи зондерштабу прадавньої історії (Sonderstab Vorgeschichte – далі SV) робочої групи (Arbeitsgruppe – далі AG) «Дніпропетровськ» Оперативного штабу «Рейхсляйтер Розенберг».

Діяльність М. О. Міллера в окупованому Ростові висвітлена на основі його особистих свідчень у звіті співробітника SV оберайнзацфюрера доктора В. Модріяна, присвяченому роботі Дніпропетровського музею прадавньої та ранньої історії та особисто справі проф. Міллера⁹⁹. Відвертість ростовського професора була необхідною задля отримання посади у музеї, адже, потрапивши до Дніпропетровська у лютому 1943 р., він залишився без засобів до існування.

Як впливає з документа, М. О. Міллер дійсно більш ніж півроку перед цим керував Ростовським музеєм і користувався певною прихильністю окупаційної влади як фольксдойче, хоча і без знання мови. З вересня 1942 р. у Подонні та Північному Кавказі починається формування козачих збройних підрозділів¹⁰⁰. Пропагандистською основою цього процесу мала стати ідеологія «козачого визвольного руху», або інакше «Другого козачого сполоху»¹⁰¹. За таких умов послуги М. О. Міллера виявилися надзвичайно доречними, оскільки він вважався знавцем проблем козацтва, походив з відомої козачої родини і залишався шановною людиною у козачих колах. За власним свідченням ученого, він служив у **кількох** військових організаціях, але щоденне жалування одержував від **SD – Служби Безпеки**¹⁰².

Перемога радянських військ під Сталінградом спричинила у лютому 1943 р. швидку евакуацію всіх козачих формувань. Загальна кількість біженців, за даними К. М. Олександрова, становила 312550 осіб¹⁰³. Саме цією хвилею винесло до Дніпропетровська родину Міллерів.

У розмові з д-ром В. Модріяном М. О. Міллер підкреслив, що жодна з організацій, з якими він співпрацював у Ростові, не має зацікавленості в його послугах, і прохав прийняти його на роботу до SV ERR. Ураховуючи складні відносини між німецькими окупаційними установами, В. Модріян наполягав на тому, аби М. О. Міллер документально підтвердив відсутність зобов'язань перед іншими службами Рейху. Подібна довідка була виправлена, і М. О. Міллер був прийнятий на роботу, йому було надано право вільного пересування та користування бібліотекою і фондами музею. Відтоді розпочалося співробітницт-

во д-ра В. Модріяна та проф. М. О. Міллера у Дніпропетровську, позначене спільним задоволенням¹⁰⁴.

Утім, навесні 1943 р. М. О. Міллер повідомив керівництву, що має виконати певні доручення SD, яка запропонувала йому роботу. Знову використавши власні дипломатичні здібності, він переконав В. Модріяна, що SD цікавлять лише висновки з актуальних політичних питань, тоді як його самого приваблює виключно наукова робота у SV. Незважаючи на те, що М. О. Міллер мав виконувати доручення SD за рахунок робочого часу іншого відомства, він здобув необхідний дозвіл. В. Модріян був здивований ситуацією, коли інша організація звертається з пропозиціями до співробітника «через голову» його безпосереднього керівництва. Але, за власним висловом оберайнзацфюрера, він не бажав мати нічого спільного з проблемами козацтва, так само як SD з первісною історією¹⁰⁵.

Але це була помилка В. Модріяна. Прибувши до Дніпропетровська, М. О. Міллер швидко оцінив ситуацію, отримавши необхідну інформацію від проф. П. А. Козаря, який відіграв помітну роль у культурному та громадському житті окупованого міста. Ростовський професор зрозумів, що археологічні дослідження не є першочерговим завданням ERR, діяльність якого була зосереджена на зборі, обробці, класифікації архівних матеріалів та культурного майна у найширшому розумінні, визначенні їх подальшої долі та можливості використання у роботі вищих шкіл Рейху та ідеологічній боротьбі з ворогами націонал-соціалізму¹⁰⁶. З іншого боку, зацікавленість археологічними дослідженнями «готських» пам'яток неодноразово висловлював генералкомісар округи «Дніпропетровськ» оберфюрер СС (у 1942 р.) Клаус (Ніколаус) Зельцнер. За даними німецьких дослідників Габрієли Фрайтаг та Андреаса Гренцера¹⁰⁷, генералкомісар ще у березні 1942 р.¹⁰⁸ звертав увагу рейхсфюрера СС Г. Гімлера на доцільність археологічного вивчення «готської» спадщини Надпоріжжя. Лист було переадресовано до науково-дослідного товариства СС «Ahnenerbe», де вирішили не вживати ніяких заходів, аби не наражатися на неприємності з ERR. У жовтні 1942 р. К. Зельцнер знову висловив власне бачення проблеми¹⁰⁹, адже результати розвідок у тому числі і «готських» пам'яток, здійснені П. А. Козарем, вже були опубліковані у місцевій пресі¹¹⁰. За розпорядженням управляючого справами «Ahnenerbe» штандартенфюрера СС Вольфрама Зіверса до Дніпропетровська було відряджено унтерштурмфюрера СС д-ра Карла Керстена з метою налагодження зв'язку з SV ERR. На думку німецьких учених,

останній і «зманив» до «Ahnenerbe» ростовського професора М. О. Міллера¹¹¹.

Утім, ця інформація потребує коментарів. Виконання співробітником ERR (М. О. Міллером) завдань SD дратувало його керівництво. Виходячи з цього, за відсутності В. Модріяна, М. О. Міллер домігся від SV ERR відпустки, аби остаточно вирішити питання зі Службою безпеки у Берліні¹¹². Насправді, 7 квітня 1943 р. він написав листа до адміністрації «Ahnenerbe», якого супроводив мапою археологічних пам'яток Надпоріжжя¹¹³. У відповіді, датованій 14 квітня 1943 р., К. Керстен пропонує М. О. Міллеру, разом з дружиною в якості перекладача, відвідати Берлін для обговорення плану робіт «Ahnenerbe» у Подніпров'ї. Передбачалося, що один з загонів очолить М. О. Міллер¹¹⁴.

Паралельно, від головного управління «Ahnenerbe» у Берліні до керівництва Охоронною поліцією SD у Дніпропетровську за підписом В. Зіверса було надіслано розпорядження згідно з наказом рейхсфюрера СС відрядити «проф. Міллера з Ростова» з дружиною-перекладачем до Берліна з метою обговорення наукового завдання. М. О. Міллер упродовж восьми діб, але не пізніше як від 1 травня 1943 р., повинен був привезти з Південної Росії власні рукописи та зразки шнурової кераміки¹¹⁵.

У свою чергу, керівництво АГ «Дніпропетровськ» швидко зрозуміло, що професор з Ростова намагається їх пошити в дурні. 24 квітня 1943 р. повідомлення про запрошення М. О. Міллера до Берліна було надіслано до Києва в управління Головної робочої групи (далі – НАГ) «Україна» з відповідними коментарями. Голова АГ «Дніпропетровськ» Йоганес Браун підкреслив, що «Міллер, який раніше відбивався від роботи з СС, намагається пояснити своє відрядження прагненням остаточно вирішити це питання. Він виїжджає... по документах SD, але отримає від мене наказ терміново з'явитися до д-ра Ганса Райнерта¹¹⁶. Оскільки д-р Модріян ще перебуває у Берліні, є можливість на місці з'ясувати усі питання»¹¹⁷.

М. О. Міллер з дружиною вирушив до Берліна 27 квітня 1943 р. Тривалий час він залишався у столиці Рейху, за даними SV ERR він відвідав також Мюнхен та Відень, але так і не з'явився в установах ERR¹¹⁸. У Дніпропетровськ він повернувся наприкінці травня 1943 р. разом з К. Керстеном і групою дослідників «Ahnenerbe»¹¹⁹.

29 травня М. О. Міллер відвідав керівника SV ERR при АГ «Дніпропетровськ» гаупттайнцафюрера д-ра В. Хюлле, якого інформація про експедицію «Ahnenerbe» просто збентежила. Випадкова зустріч В. Хюлле з К. Керстеном підсилила його подив, адже розкопувати кур-

ган поблизу с. Солоне мав один з загонів експедиції під керівництвом голландського дослідника д-ра ван Бурша. Єдине, що міг протиставити В. Хюлле «прибульцям», так це вимогу отримати спеціальний дозвіл від керівника інституту первісної та ранньої історії при рейхскомісаріаті «Україна» проф. Р. Штампфусса. К. Керстен відповів, що виконує замовлення генералкомісаріату, тоді як згаданий інститут має займатися питаннями охорони історичних пам'яток. Розкопки ж на Дніпропетровщині іншими організаціями, наскільки йому відомо, не планувалися¹²⁰. У даному випадку очевидно, що М. О. Міллер по суті приховав від К. Керстена інформацію про заплановані на початок червня дослідження SV ERR, адже розвідки здійснювалися ще у березні 1943 р.¹²¹

При зустрічі з В. Модріаном М. О. Міллер повідомив, що має припинити виконання службових обов'язків у SV ERR через обставини, які склалися. Але при цьому він висловив готовність працювати у зондерштабі за сумісництвом (!). Звичайно, від подібної пропозиції В. Модріян відмовився, зауваживши, що у співробітництві був завжди зацікавлений М. О. Міллер, а ніяк не він. Насамкінець М. О. Міллеру повідомили, що його подальша діяльність у музеї відтепер залежала від дозволу проф. Штампфусса¹²². Та остаточно М. О. Міллер зіпсував стосунки зі службою Розенберга, коли згодом, після розмови з К. Керстеном, намагався залучити до роботи на «Ahnenerbe» трьох співробітників SV ERR, запропонувавши високу грошову винагороду¹²³. Відповідний рапорт про діяльність професора з Ростова був складений В. Модріаном і відправлений по інстанції.

Дії М. О. Міллера спричинили новий конфлікт між СС та Міністерством окупованих східних територій, стосунки між якими ніколи не були конструктивними. 31 травня 1943 р. неприємна розмова між В. Хюлле та К. Керстеном завершилася нічим. Кервіник експедиції «Ahnenerbe» вирішив довести позиції сторін до відому керівника навчально-дослідним відділом розкопок цієї установи штурмбаннфюрера СС проф. Герберта Янкуна, який мав згодом завітати до Дніпропетровська¹²⁴.

На початку червня 1943 р. експедиція SV ERR розпочинає польові дослідження «готського» могильника поблизу с. Новоолександрівка. Відповідальним за музей прадавньої історії у Дніпропетровську залишається проф. Г. Горнунг. Саме йому надалі довелося захищати інтереси відомства Розенберга у Дніпропетровську в цій конфліктній ситуації.

17 червня 1943 р. К. Керстен звернувся до Г. Горнунга з вимогою дозволити співробітникам «Аhnenerbe» користуватися бібліотекою музею. Але на той час проф. Р. Штампфусс уже надіслав вказівку, згідно з якою подібні питання має вирішувати лише він особисто. Розлючений К. Керстен заявив, що змушений звернутися до управління справами «Аhnenerbe» у Берліні і особисто до В. Зіверса¹²⁵.

Проте в першу чергу К. Керстен повідомив про те, що сталося, генералкомісара К. Зельцнера. Останній, використовуючи «телефонне право», зажадав пояснень від керівника АГ «Дніпропетровськ» Й. Брауна і голови SV ERR у Дніпропетровську В. Хюлле. Обидва вчених звернули увагу генералкомісара, що єдиною причиною непорозумінь є некоректна поведінка проф. М. Міллера стосовно SV ERR, унаслідок чого його було відсторонено від роботи, а відповідний рапорт був **«особисто переданий рейхсміністру»** (Розенбергу (!))¹²⁶. Й. Браун і В. Хюлле висловили готовність піти назустріч побажанням генералкомісара і надати у розпорядження співробітникам «Аhnenerbe» бібліотеку та фонди музею за однієї умови: це побажання не повинно розповсюджуватися на проф. М. О. Міллера, аби не склалося враження, що за допомогою інших установ Рейху можна позбутися відповідальності за власну ганебну поведінку¹²⁷.

Здавалося, справа прояснилася і між обома службами не повинні виникати непорозуміння. Але як тільки К. Зельцнер поїхав у відпустку, а виконуючим обов'язки керівника АГ «Дніпропетровськ» замість Й. Брауна тимчасово було призначено айнзатцфюрера Паффена, референт генералкомісара Томашевські знову здійснив спробу «вступитися за проф. Міллера», в якій його підтримав крайсляйтер гауптштурмфюрер СС Кьольтч¹²⁸. По суті, М. О. Міллер намагався використати ситуацію, коли обізнані з його справою особи були відсутні у Дніпропетровську (К. Зельцнер та Й. Браун у відпустці, В. Хюлле та В. Модріян на розкопках), і домогтися доступу до фондів музею та бібліотеки¹²⁹.

2 липня 1943 р. ситуація навколо М. О. Міллера знову стає предметом обговорення, тепер уже за присутності уповноваженого рейхскомісаріата «Україна» старшого чиновника Хабіга, проф. Р. Штампфусса, в.о. керівника АГ «Дніпропетровськ» Паффена та ін. Представник Е. Коха погодився з офіційною думкою, що «Міллер не має права працювати у музеї і жодна пропозиція про співробітництво з його боку не має розглядатися»¹³⁰. Але 10 липня Томашевські зателефонував до музею і, посилаючись на домовленості з Й. Брауном, висунув вимогу терміново допустити проф. Міллера до музею і про виконання до-

повідати у генералкомісаріат та SD. Останнє викликало здивування у Г. Горнунга, адже Служба Безпеки до справи Міллера не мала ніякого відношення¹³¹. Тепер М. О. Міллер для досягнення мети використав усі доступні зв'язки.

Для пояснень по справі з Новоолександрівки до Дніпропетровська було відряджено В. Модріяна. Роздратований науковець на п'яти сторінках написав докладне пояснення, зауваживши, що всі, хто займався цією справою і з ким йому довелося спілкуватися, дотримуються спільної думки: «За непрофесійну поведінку під час роботи у SV ERR М. О. Міллера слід розстріляти!»¹³² Думку, що людина, яка таким чином себе поводить з німецькими службами, має бути показово проучена, висловив і старший чиновник Хабіг¹³³. Насамкінець, В. Модріяна підкреслив, що здивований, чому через одну особу ламають списи дві поважні установи Рейху, адже навряд чи комусь з сучасників, як деколи Дон Кіхоту, принесе світову славу війна з вітряками¹³⁴.

По справі Міллера, за станом на середину липня 1943 р., набиралася ціла тека документів. Стомлений безглуздим протистоянням проф. Г. Горнунг, отримавши по цій проблемі довгого документа від в. о. керівника АГ «Дніпропетровськ» Паффена, відповів: «Занадто довго для менс, читатиму після війни! Усі документи передам пану Хакланду»¹³⁵. Позиція професора цілком зрозуміла, оскільки на нього покладалося сортування і підготовка до відправки у Німеччину колекцій музею.

З поверненням К. Зельцнера та Й. Брауна з відпустки, а також візитом Г. Янкуна до Дніпропетровська, ситуація врегулювалася. Ім'я М. О. Міллера уже не згадується в офіційних документах. Доступу до музею він не отримав і зосередився на польових дослідженнях у тому з двох загонів експедиції «Ahnenerbe», який розкопував «неолітичні поховання на Огріні та розвідував береги Дніпра від Запоріжжя до Нікополя»¹³⁶.

Проте конфлікт у Дніпропетровську, і це очевидно з огляду на згадані прізвища, вийшов далеко за межі регіону і спричинив протистояння між А. Розенбергом та В. Зіверсом на рівні керівництва Рейху. За підтримкою обидва функціонери звернулися до обергрупенфюрера СС Г. Бергера, тоді як А. Розенберг потурбувався залучити на свій бік ще й М. Бормана¹³⁷. Якщо рейхсміністр східних територій намагався зберегти за своєю установою виняткові повноваження у культурній галузі на окупованих землях, надані наказом фюрера від 1 березня 1942 р.¹³⁸, то рейхсфюрер СС та «Ahnenerbe» намагалися на берегах Дніпра створити прецедент для усунення від археологічних дослі-

джень ERR. Не можна не погодитися з Г. Фрайтаг та А. Гренцером у тому, що за потужної підтримки генералкомісаріату у Дніпропетровську «Ahnenerbe» зайняло принципово сильну позицію і СС у цьому протистоянні здобуло перемогу. Але безперечно слушною є інша думка дослідників – конфлікт вичерпався сам собою через поразку вермахту на Курській дузі, після чого останні служби у жовтні 1943 р. залишили Дніпропетровськ¹³⁹.

Ще однією білою плямою у біографії М. О. Міллера залишається його діяльність у період з жовтня 1943 р. до травня–червня 1945 р. На відміну від інших українських науковців, які у 1943-1944 рр. з'явилися у Празі під дахом Українського Вільного Університету, М. О. Міллер потрапив до цього закладу лише у 1946 р. Указаний період Михайло Олександрович провів у Відні. Однією зі звитяг СС у боротьбі зі східним міністерством Г. Фрайтаг та А. Гренцер називають перехід до «Ahnenerbe» відомого вченого [М. О. Міллера], у науковому потенціалі якого був конче зацікавлений проф. Г. Янкун. Тепер він міг використати результати розкопок полів поховань на Сході, не полишаючи власних досліджень й не переймаючись звинуваченнями в ідеологічній обумовленості результатів¹⁴⁰. Таким чином, ми маємо підстави стверджувати, що останні місяці війни М. О. Міллер з родиною провів у Відні, працюючи у відділі «Ahnenerbe», очолюваному проф. Г. Янкуном. На думку фахівців, Г. Гімлером в «Ahnenerbe» були створені робочі умови для **висланих** науковців, від яких не вимагалось **термінового світоглядно-політичного визнання** політики СС, чим ця установа вигідно відрізнялася від відомства Розенберга¹⁴¹.

По завершенні війни родина Міллерів, за свідченнями його біографів, опинилася в українському таборі у Геттінгені. З 1946 р. і до самої смерті у 1968 р. доля професора була пов'язана з Мюнхеном і Українським Вільним Університетом. У 1948 р. він здобуває ступінь почесного доктора філософії УВУ, у 1951 р. – стає ординарним професором цього закладу. Паралельно у 1947 р. М. О. Міллер стає директором українського морського інституту і обирається дійсним членом УНТШ¹⁴². У 1951 р. він як співзасновник бере участь в організації «Інституту для вивчення СРСР» і упродовж десяти років виконує обов'язки наукового секретаря цього закладу¹⁴³. За післявоєнні роки М. О. Міллером були опубліковані більше 130 друкованих праць, високо оцінених історіографією української діаспори¹⁴⁴.

У запропонованій статті ми намагалися подолати дві крайності у висвітленні життєвого і, певною мірою, наукового шляху М. О. Міллера – забуття і виспівування. Ми не вважаємо себе повноважними

надавати оцінок певним діям людини і науковця у зламні моменти вітчизняної історії. Тому замість висновків ми розглянемо дві наративні стратегії, чітко представлені у автобіографічних текстах ученого та біографічних творах, присвячених М. О. Міллеру. Це стратегії виправдання і прописування у контексті історії науки, часто невід'ємні одна від одної.

Перша виявляється, насамперед, у замовчуванні досить неприємних подій у житті вченого, які припадають на 1942–1945 рр., але ним не обмежується. Співробітництво з найбільш одіозними установами Рейху пояснюється прагненням ученого повернути широкому науковому загалу здобутки Дніпрогесівської експедиції. Адже у 30-ті рр. ХХ ст. її матеріали виявилися розпорошеними між кількома науковими установами Дніпропетровська, Києва, Харкова, деякі антропологічні колекції потрапили до Москви. За словами М. О. Міллера, під час конференцій в Інституті археології у Києві скрині Дніпрогесівської експедиції стояли відчиненими, що призводило до «розтягання матеріалу»¹⁴⁵. Далі, уже під час війни найбільш показові речі були евакуйовані до Уфи, а те, що залишилося, у 1943 р. вивезено з Києва до Гохштедта на Дунаї (!)¹⁴⁶. Роботи 1943 р. на Ігреньському півострові розуміються як спроба надолужити втрачене під час польового сезону 1932 р., коли часу вистачало лише на встановлення характеру пам'ятки, і «...такі тяжкі для дослідження та мало показові пам'ятки, як землянки, часто обминали, лише нотуючи їхнє місце знаходження...»¹⁴⁷

Ураховуючи, що доля науковців, які брали участь у Дніпрогесівській експедиції, здебільшого склалася трагічно¹⁴⁸, місія М. О. Міллера окреслюється досить чітко – він єдиний, хто здатен завершити обробку матеріалів експедиції і здійснити їх наукове узагальнення. Першою подібною публікацією став «Палеоліт Надпорожжя», надрукований в Аугсбурзі у 1948 р.

Усе, що писалося М. О. Міллером та його колегами по еміграції про Дніпрогесівську експедицію, позначене цим месіанським завданням. При цьому самопрописування М. О. Міллера в історію вітчизняної археології відбувається шляхом приниження ролі у ній Д. І. Яворницького. Згодом з імовірного заступника Д. І. Яворницького М. О. Міллер перетворюється на фактичного керівника експедиції¹⁴⁹. Ставляться під сумнів професійні якості Д. І. Яворницького. Зокрема, М. О. Міллер пише: «...Д. Яворницький ... у археології був аматором і ганявся тільки за речами, не записуючи ніяких спостережень»¹⁵⁰. «Найбільш показові ... речі Д. І. Яворницький приймав окремо, або витягав із скринь та ставив у музеї до експозиції»¹⁵¹. «...Д. І. Яворниць-

кий мав недобру звичку забирати з собою та відвозити до Дніпропетровського музею окремі, більш цікаві знахідки. Так він забрав з собою у кишеню унікальне кістяне вістря до списа, але дорогою десь загубив його»¹⁵².

За висновком М. О. Міллера, 9/10 необроблених матеріалів Дніпрогесівської експедиції були безповоротно втрачені¹⁵³, і лише завдяки власній самовідданості «під час страшних подій останніх років безстанно важучи своїм життям і втративши усі свої матеріальні цінності...» він «зміг врятувати лише частину своїх рукописів, у тому числі й про дніпрельстанівські експедиції»¹⁵⁴. Оскільки старші археологи експедиції представляли лише щоденники, чи попередні звіти, «повний звіт, в якому було описано усі праці та їхні наслідки по культурах ... написав М. Міллер в 1933 р., підписав Д. Яворницький... В дальшому, вже на еміграції М. Міллер знову написав звіт, вже в значно скороченому вигляді для УВАНу. Але ... і цей звіт залишився не надрукований»¹⁵⁵. Місія М. О. Міллера розумілася настільки складною, що жодна людина не була в змозі її виконати, тому репрезентувалася як довгострокова дослідницька програма вченого, розрахована до самої смерті: «Вважаю своїм громадським обов'язком перед українським суспільством та культурою подати ці матеріали до наукового вжитку шляхом їх публікацій у будь-якій формі та передачі, у випадку моєї смерті, всіх рукописів до УВАН»¹⁵⁶.

Обидві стратегії були розгорнуті на ідеологічному тлі несприйняття «советського», через це недоліки і прорахунки Дніпрогесівської експедиції пояснювалися умовами, що панували тоді в СРСР¹⁵⁷. Опис життєвого шляху М. О. Міллера подається через призму страждання. Це стосується не лише факту арешту та загибелі рідного брата М. О. Міллера – Олександра, але й цілком успішного в кар'єрному відношенні періоду 20–30-х рр. ХХ ст. Останній подається Я. Пастернаком як час гоніння самого М. О. Міллера, коли «він був приневолений кілька разів змінити місце свого осідку і праці»¹⁵⁸.

Але реалізацію згаданих стратегій не можна визнати вдалою. Роботи, написані у післявоєнний період, ґрунтувалися здебільшого на спогадах та власних імпресіях автора. З огляду на здобутки вітчизняної археології у другій половині ХХ ст. праці М. О. Міллера мають лише історіографічний інтерес, хоча значна їх частина присвячена минулому Надпоріжжя – регіону, археологічні пам'ятки якого і участь у наймасштабнішому проекті свого часу – Дніпрогесівській експедиції, справили на ростовського вченого незабутнє враження.

- ¹ Пастернак, Я. Михайло Олександрович Міллер (у його 80-ліття) / Я. Пастернак // Наукові записки УВУ / За ред. В. Янова. – Мюнхен, 1963. – Ч. 7. – С. 62.
- ² Виняток становлять дослідження І. Ф. Ковальнової, присвячені Дніпрогесівській археологічній експедиції Наркомпросу УРСР, де стримано розглянута діяльність М. О. Міллера у цей час. Див., напр.: Ковалева, І. Ф. Днепрогэсовская экспедиция НКПроса УССР 1927-1932 гг. дисс. ... канд. ист. наук / Ирина Федоровна Ковалева. – Д., 1971; Ковалева, І. Ф. Очерки древнейшей истории племен Степной Украины (по материалам Днепрогэсовской экспедиции НКПроса УССР 1927-1932 гг.): [учеб. пособ.] / И. Ф. Ковалева. – Д., 1980.
- ³ Науково-дослідний шлях проф. д-ра М. О. Міллера // Український збірник. – Мюнхен, 1958. – Кн. 14. – С. I-VIII; Пастернак, Я. Михайло Олександрович Міллер. – С. 60-65; Курінний, П. Історія археологічного знання про Україну / П. Курінний; передмова О. Б. Супруненка. – 2-й вид., репринтне. – Полтава, 1994. – С. 106-107; Казачий словарь-справочник / Сост. В. Г. Губарев; ред. изд. А. И. Скрылов. – Репринт. Воспроизведение издания 1968 г. – М., 1992. – Т. 2: Ибн-Батута-Пятый Дон. каз. полк. – С. 175-176; <http://www.cossackdom.com/encyclopedia/m.htm>.
- ⁴ Див. також: Miller, M. Archaeology in the USSR / M. Miller // Research Program on the USSR: Research Monograph series. – NY, 1956. – № 3. – P. 1-6.
- ⁵ Лише наприкінці XIX ст. батько М. О. Міллера Олександр Михайлович перевівся до Лейб-Козацького полку. Див.: Казачий словарь-справочник. – Т. 2. – С. 176-178.
- ⁶ Там само.
- ⁷ Пастернак, Я. Михайло Олександрович Міллер. – С. 61.
- ⁸ Там само. – С. 62.
- ⁹ Там само.
- ¹⁰ Каковкіна, О. М. Археологічні з'їзди другої половини XIX – початку XX ст. в Україні: науковий та суспільно-політичний аспекти: дис. ... канд. ист. наук / Ольга Миколаївна Каковкіна. – Д., 1998. – С. 45.
- ¹¹ Там само. – С. 60-61.
- ¹² Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького / Упоряд. С. В. Абросимова, А. І. Перкова, О. В. Пицик, Н. Г. Чередник; вступ. ст. С. В. Абросимової, А. І. Перкової; перед. слово Б. Т. Карапиша. – Д., 1997. – Вип. 1: Листи вчених до Д. І. Яворницького. – С. 310. При публікації листів упорядники зберегли морфологічні та синтаксичні особливості текстів. У даній статті автори за тим самим принципом цитують листи по указаній у цій примітці праці.
- ¹³ Там само. – С. 309.
- ¹⁴ Пастернак, Я. Михайло Олександрович Міллер. – С. 61. Лише П. Курінний зазначає, що М. О. Міллер у 1908 р. таки закінчив Московський університет (див.: Курінний, П. Історія археологічного знання про Україну. – С. 106), але ця інформація не підтверджується жодним іншим джерелом.
- ¹⁵ Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького. – Вип. 1. – С. 307-311.
- ¹⁶ Там само. – С. 135-137.

¹⁷ Там само. – С. 307-308.

¹⁸ Як до недоречного перебільшення можна поставитися до тези у ювілейній присвяті до 75-річчя М. О. Міллера, згідно з якою він брав участь у підготовці археологічних та етнографічних експедицій до XII (у Харкові) та XIII (у Катеринославі) археологічних з'їздів: Науково-дослідчий шлях проф. д-ра М. О. Міллера. – С. 1.

¹⁹ *Пастернак, Я.* Михайло Олександрович Міллер. – С. 61.

²⁰ Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького. – Вип. 1. – С. 312.

²¹ Там само.

²² Там само. – С. 315. Взаємини Д. І. Яворницького та М. О. Міллера 1912–1913 рр. позначені цікавим випадком, який дозволяє дійти певних висновків стосовно методів поповнення колекції музею ім. О. М. Поля. Перебуваючи у Покровській церкві (очевидно, під час гостювання у братів Міллерів) Дмитро Іванович відібрав деякі речі та розпорядився надіслати їх до музею. Але місцевий священик о. Никитенко повідомив про це своє безпосереднє керівництво у Катеринославській консисторії. Посилаючись на розпорядження археологічної комісії (!), консисторія заборонила видавати з церкви будь-які речі, а саму будівлю реставрувати. Тоді М. О. Міллер запропонував використати авторитет брата (з 1906 р. завідувача Кавказьким відділом Руського Етнографічного музею (Казачий словарь-справочник. – Т. 2. – С. 174), аби той переконав комісію, що церква розвалюється, усі речі з неї необхідно передати до Катеринославського музею, «а попам дати дозвіл зруйнувати саму будівлю» (Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького. – Вип. 1. – С. 314). На жаль, ми не знаємо, чим закінчилася ця справа.

²³ Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького. – Вип. 1. – С. 315.

²⁴ З 1921 р. М. О. Міллер належав до профспілки робітників освіти (Там само. – С. 316).

²⁵ *Пастернак, Я.* Михайло Олександрович Міллер. – С. 61.

²⁶ Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького. – Вип. 1. – С. 316.

²⁷ Там само. Факти біографії М. О. Міллера другої половини 20-х рр. ХХ ст. змушують нас звернути увагу на певні риси його характеру, без яких важко зрозуміти подальші події життя вченого. Це неабияка працездатність, що вилилася у прагнення співробітничати одразу у кількох установах, а також уміння використати для досягнення власної мети зусилля осіб, у даному випадку В. О. Городцова та Д. І. Яворницького, які не визнавали досягнень один одного.

²⁸ Там само. Цікавою для дослідників проблем державотворення України має бути ще одна імпресія з цього листа: «...Хотів би користуватися вашою ласкою та порадой, хотя ми і живемо у різних державах...»

²⁹ Там само. – С. 318.

³⁰ Узагалі, складається враження, що Д. І. Яворницький комплектував експедицію на власний розсуд. Наприклад, він незрозуміло чому відмовив достатньо відомим археологам М. О. Макаренку, Н. Л. Ернсту, І. М. Самойловському (Там само. – С. 457; Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького / Упоряд. С. В. Абросимова, Н. Є. Василенко, А. І. Перкова та ін.; за заг. ред. Н. І. Ка-

пустині. – Д., 2005. – Вип. 3: Листи музейних діячів до Д. І. Яворницького. – С. 245–246). С. С. Гамченку прийшлося відправляти назад до Києва раніше затверджених списком археологів та асистентів, які приїхали разом з ним у травні 1928 р. (Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького. – Вип. 3. – С. 254), хоча фінансування на той рік було максимальним за увесь період роботи (Ковалева, И. Ф. Очерки древнейшей истории племен Степной Украины. – С. 26). Напевне, саме цим пояснюється невідповідність попереднього переліку співробітників реальному, що реконструйований І. Ф. Ковальновою за документами фінансової звітності (Там само. – С. 28).

³¹ Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького. – Вип. 1. – С. 319–321.

³² Там само. – С. 322.

³³ Наприклад, найскандальнішому її члену, Ф. М. Сап'яну: «Дві могили з них будуть заливатись, але **копати обидві може й не варто, тому вирішили дослідити одну, коли буде путня, зачепимо і другу**» (виділено нами. – Д. Т., Ю. Ф.) (Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького. – Вип. 3. – С. 255–256).

³⁴ Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького. – Вип. 1. – С. 314, 323.

³⁵ Там само. – С. 324.

³⁶ Там само.

³⁷ Там само. – С. 325.

³⁸ Там само. – С. 326.

³⁹ Там само. – С. 327.

⁴⁰ Там само. – С. 326.

⁴¹ Там само.

⁴² Там само. – С. 328, 329.

⁴³ Там само. – С. 330–331, 355. Щоправда, М. О. Міллер обіцяв Д. І. Яворницькому «...як скінчиться учбовий рік (15 червня) зараз приїду до Вас і тоді вживу всіх засобів, щоб назад не вернутись». Та, мабуть, у це не вірили обидва вчених.

⁴⁴ Там само. – С. 331.

⁴⁵ Там само. – С. 333.

⁴⁶ Міллер, М. Дніпрельстанівська археологічна експедиція Наркомосу України (1927–1932) / М. Міллер // Науковий збірник Українського вільного університету. – Ювілейне видання. – Мюнхен, 1956. – Т. VI. – С. 155–158; Ковалева, И. Ф. Очерки древнейшей истории племен Степной Украины. – С. 41. Зрозумівши поставлені перед експедицією завдання, М. О. Міллер уже не шкодує за певною неволею у виборі місця досліджень, зауважуючи: «...Робив щодня, копав усе уряд, не вибираючи кращого, роботу форсував і брав доразу по три могили» (Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького. – Вип. 1. – С. 333).

⁴⁷ Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького. – Вип. 1. – С. 333.

⁴⁸ Там само. – С. 334–335.

⁴⁹ Там само. – С. 336.

⁵⁰ Там само. – С. 337–338.

⁵¹ Там само. – С. 338.

⁵² Там само. – С. 343.

⁵³ *Пастернак, Я. Михайло Олександрович Міллер.* – С. 61.

⁵⁴ Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького. – Вип. 1. – С. 135. Див. також прим. 30 до цієї статті.

⁵⁵ Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького. – Вип. 1. – С. 290, 524.

⁵⁶ Там само. – С. 555-559.

⁵⁷ Там само. – С. 456-457; Вип. 3. – С. 254.

⁵⁸ Там само. – Вип. 1. – С. 212, 247, 505-506, 519; Вип. 3. – С. 256-258.

⁵⁹ Там само. – Вип. 1. – С. 224, 253, 517-518. Особливо теплі слова про М. О. Міллера писав П. А. Козар: «Мих. Ол. це чудовий чоловік і, як археолог, дуже знаючий, хоть своїм званням зовсім не хвалиться, так як, скажемо, деякі з наших археологів... Дуже в пригоді мені став Мих. Ол. своїми щирими порадами, за що я йому безмежно вдячний» (Там само. – С. 253-254). Добре знайомство М. О. Міллера та П. А. Козаря продовжиться під час подій 1943 р. Ми зосередимо увагу читача ще на одній якості М. О. Міллера – здатності справляти позитивне враження на оточуючих та співробітників і користуватися їх прихильним ставленням.

⁶⁰ Там само. – Вип. 1. – С. 144, 329 та ін. Цікавою була оцінка Д. І. Яворницьким здібностей власного оточення, підтримана М. О. Міллером: «А що до того, що у вас нема путящих співробітників, то у Вас їх ніколи і не було, або були на взірць кошттрубатої (здається, мова йде про А. А. Скриленко), нехай їй легенько згадається... Помічники лише додавали вам клопіт» (Там само. – С. 329).

⁶¹ Там само. – С. 218.

⁶² Там само. – С. 219-220. Після інспекції Херсонського музею у січні 1931 р. усіх його співробітників було звільнено, зокрема, А. В. Добровольського – за примиренське ставлення до справ музею. Коли М. О. Міллер обговорював з Д. І. Яворницьким перспективи нового польового сезону, А. В. Добровольський передавав справи археологічного відділу його новому очільнику – О. К. Тахтаю.

⁶³ Там само. – С. 344.

⁶⁴ Там само.

⁶⁵ *Ковалева, И. Ф. Очерки древнейшей истории племен Степной Украины.* – С. 29.

⁶⁶ Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького. – Вип. 1. – С. 348. Цією студенткою, яка на той час уже шість років відвідувала археологічний гурток у Таганрозі й брала участь у розвідках археологічних пам'яток Приазов'я, була у недалекому майбутньому друга дружина М. О. Міллера Тетяна Неклюдова (*Міллер, М. Дніпрельстанівська археологічна експедиція Наркомосу України (1927-1932).* – С. 151; *Пастернак, Я. Михайло Олександрович Міллер.* – С. 61). Її особа нас цікавить з огляду на інший контекст. Під час окупації при фольксдойче М. Міллері, який **не володів німецькою**, обов'язки перекладача виконувала його дружина (Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. – Ф. 3676, оп. 1, спр. 75, арк. 389, 390. – Далі: ЦДАВОУ).

⁶⁷ *Ковалева, И. Ф. Очерки древнейшей истории племен Степной Украины.* – С. 36; *Міллер, М. Дніпрельстанівська археологічна експедиція Наркомосу України (1927-1932).* – С. 152. Цікаво, що інформація про поточні справи передава-

лася Д. І. Яворницькому частіше приватними листами його співробітників. У 1931 р. більшість таких повідомлень належить перу Василя Степановича Соляника – директора Петриківського народного музею. Одне з них демонструє дипломатичні здатності М. О. Міллера. Знаючи про ставлення Д. І. Яворницького до фінансових вимог, він прохає повідомити керівника експедиції щодо нестачі грошей і необхідності додаткових асигнувань В. С. Соляника, який працював кресляром (Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького. – Вип. 1. – С. 520).

⁶⁸ Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького. – Вип. 1. – С. 349-350.

⁶⁹ Там само. – С. 348.

⁷⁰ За даними І. Ф. Ковальової на Дубовому острові у 1930-1931 рр. В. А. Грінченком, Т. М. Кірановим та П. І. Смолічевим досліджувалося поселення часу Микільського могильника, що відповідає II етапу азово-дніпровської культури (*Ковалева, І. Ф. Очерки древнейшей истории племен Степной Украины. – С. 63*). У 1946 р. острів був обстежений О. В. Бодяньским, який виявив на ньому мезолітичну стоянку та поселення доби пізньої бронзи (Список археологических памятников Днепровского Надпорожья (Днепропетровская и Запорожская области) / Сост. Д. Я. Телегин, А. В. Бодянский. – К., 1990. – С. 32).

⁷¹ *Міллер, М. Палеоліт Надпоріжжя / М. Міллер. – Авгсбург, 1948. – С. 7*. Т. Т. Теслі вдалося відкрити у балці Осокорівці всесвітньо відоме палеолітичне місцезнаходження. Узагалі харківські музейники істотно підсилили склад експедиції, на користь чого свідчать лише позитивні відгуки про їх роботу і висока довіра до них. Наприклад, наприкінці липня 1931 р. В. А. Грінченко, який очолював розвідки від с. Федорівки до Будилівського порогу, від'їжджаючи, передав свої повноваження Г. О. Авраменку (Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького. – Вип. 1. – С. 146).

⁷² Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького. – Вип. 1. – С. 348-352, 520.

⁷³ Там само. – С. 350. Напевне, ще на початку 1931 р. М. О. Міллер написав Д. І. Яворницькому листа з планом наступних дій: «Треба, ... зараз написати офіційний запит в двох примірниках: один в адрес Донського окружного відділу народної освіти (Там само. – С. 355-356), другий ... Таганрозькому відділу народної освіти. В цьому запиті треба написати від імені науково-дослідної експедиції, що ця експедиція просить мене одкомандирувати на строк з 1 квітня до 1 вересня (на 5 м-ців «без сохранения содержания» на підставі того, що моя робота є необхідною і не замінима в експедиції і моя участь в цій роботі уже стверджена Украукою). Колегія Доно та гороно роздивиться цього листа і відпустить мене без ніякого скандалу, бо для того, щоб покинути тут роботу, у мене вже буде офіційна підстава... А як пройде строк, тоді вже ніхто й не згадає, бо до того часу обставини зміняться і я не буду тут так потрібний як зараз, коли мене замінити ніким» (Там само). Ми маємо усі підстави вважати, що подальші події розвивалися саме таким чином. Утім відзначимо ще одну рису Михайла Олександровича – уміння заради власних інтересів залишати роботодавця у незручному становищі, не псуючи при цьому відносин.

⁷⁴ Там само. – С. 521.

⁷⁵ Там само. – С. 520.

⁷⁶ Там само. – С. 352. Цей лист демонструє не стільки прагнення М. О. Міллера уникати відповідальності, скільки здатність правильно оцінити наукове значення археологічної пам'ятки і реально оцінити власні сили. Сказаним пояснюється те полегшення, з яким зітхнув М. О. Міллер, коли приїхав до експедиції І. Ф. Левицький і переклав на себе практично всі його функції: «Все гаразд, іде добре, Левицький керує експедицією по-своєму» (Там само. – С. 353).

⁷⁷ Там само. – С. 353, 522.

⁷⁸ Там само. – С. 353-354.

⁷⁹ *Міллер, М.* Дніпрельстанівська археологічна експедиція Наркомосу України (1927-1932). – С. 152.

⁸⁰ *Міллер, М.* Палеоліт Надпоріжжя. – С. 7.

⁸¹ Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького. – Вип. 1. – С. 351.

⁸² *Пастернак, Я.* Михайло Олександрович Міллер. – С. 61; *Курінний, П.* Історія археологічного знання про Україну. – С. 106. У біографії М. О. Міллера, представлений у «Казачьем словаре-справочнике» вищий навчальний заклад помилково названий ростовським (Казачий словарь-справочник. – Т. 2. – С. 175-176).

⁸³ Див., напр.: *Ковалева, И. Ф.* Очерки древнейшей истории племен Степной Украины. – С. 29, 44-45.

⁸⁴ *Міллер, М.* Дніпрельстанівська археологічна експедиція Наркомосу України (1927-1932). – С. 154. В іншій публікації М. О. Міллер писав про 6 тис. негативів (*Міллер, М.* Палеоліт Надпоріжжя. – С. 4).

⁸⁵ Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького. – Вип. 1. – С. 682.

⁸⁶ Там само. – С. 228.

⁸⁷ Там само. – С. 354-355.

⁸⁸ Наприклад, від В. Г. Кравченка: Там само. – С. 287.

⁸⁹ *Пастернак, Я.* Михайло Олександрович Міллер. – С. 61. Ми не виключаємо, що рішення М. О. Міллера залишити музейну діяльність і зосередитись на викладацькій пов'язано і з суто матеріальними причинами. Заробітна платня директора музею становила у 1934-1935 рр. 250 крб., тоді як вузівський професор одержував до 2000 крб. на місяць (Там само. – С. 287).

⁹⁰ Казачий словарь-справочник. – Т. 2. – С. 175.

⁹¹ *Miller, M.* Archaeology in the USSR. – Р. 1; Науково-дослідчий шлях проф. д-ра М. О. Міллера. – С. II; *Пастернак, Я.* Михайло Олександрович Міллер. – С. 61, 64; Казачий словарь-справочник. – Т. 2. – С. 175. Швидка кар'єра за наявності репресованого брата, участі у Дніпрогесівській експедиції, майже усі члени якої зазнали гонінь, призначення професором Інституту марксизму-ленінізму можна розглядати як опосередковані свідоцтва приналежності М. О. Міллера до лав ВКП(б). До речі, назва партійного вузу дипломатично змінена у Я. Пастернака на «Учительський інститут» (*Пастернак, Я.* Михайло Олександрович Міллер. – С. 61).

⁹² Науково-дослідчий шлях проф. д-ра М. О. Міллера. – С. II.

⁹³ *Пастернак, Я.* Михайло Олександрович Міллер. – С. 61.

⁹⁴ На жаль, нам не вдалося з'ясувати, чи функціонував Ростовський університет у період з листопада 1941 р., коли навколо Ростова-на-Дону точилися запеклі бої і ціною неймовірних зусиль військам Південного фронту вдалося розгромити танкову армію Клейста і відкинути її на правий берег р. Міус, до липня 1942 р., коли через швидке просування вермахту у напрямку Сталінграда Червона Армія вимушена була залишити місто (Див., напр.: *Баграмян, И. Х. Так шли мы к победе / И. Х. Баграмян.* – М., 1977. – С. 5, 152-153). Ми не знаємо і обставин, через які М. О. Міллеру з дружиною і донькою довелося залишитися у Ростові. Але факт залишається фактом: професор з родиною опинився на окупованій території.

⁹⁵ *Miller, M. Archaeology in the USSR.* – P. 1-2.

⁹⁶ *Міллер, М. Дніпрельстанівська археологічна експедиція Наркомосу України (1927-1932).* – С. 164.

⁹⁷ *Курінний, П. Історія археологічного знання про Україну.* – С. 106.

⁹⁸ *Пастернак, Я. Михайло Олександрович Міллер.* – С. 61-62, 64.

⁹⁹ ЦДАВОУ. – Ф. 3676, оп. 1, спр. 232, арк. 13-17.

¹⁰⁰ До грудня 1942 р. лише на місцевій основі (не враховуючи частин та підрозділів, укомплектованих з емігрантів та військовополонених) були створені чотири козацьких дивізіони 444-ї та 445-ї охоронних дивізій, козацькі дивізіони 97-ї егерської дивізії та 11-го танкового корпусу, козацькі полки Платов, Юнгшульц, Перші Донський, Кубанський, Семигірський, Волзький. Принаймні, подібні дані наводить В. М. Біловолов (*Беловолов, В.Н. Казаки и вермахт / В. Н. Беловолов.* – Ленинградская, 2003. – С. 4-6) з посиланням на роботу С. І. Дроб'язка (*Дробязко, С. И. Восточные легионы и казачьи части в Вермахте / С. И. Дробязко.* – М., 1999. – С. 11).

¹⁰¹ *Беловолов, В. Н. Казаки и вермахт.* – С. 8.

¹⁰² ЦДАВОУ. – Ф. 3676, оп. 1, спр. 232, арк. 13-17. Цікавий момент. Зі звіту В. Модріяна зрозуміло, що йому були відомі головні аспекти діяльності М. О. Міллера у Ростові, ще до прибуття останнього до Дніпропетровська.

¹⁰³ *Александров, К. М. Казачество России во Второй мировой войне / К. М. Александров // Новый часовой.* – 1997. – № 5. – С. 171.

¹⁰⁴ ЦДАВОУ. – Ф. 3676, оп. 1, спр. 232, арк. 13-17. М. О. Міллер ознайомив В. Модріяна з основними проблемами первісної історії Надпоріжжя, яким викликав неабияку зацікавленість зондерштабу прадавньої історії у продовження археологічних досліджень у порожистій частині Дніпра. Тим більше, що у 1942 р. зусиллями П. А. Козаря та О. В. Бодяньського на цій території були проведені археологічні розвідки з метою встановлення стану збереженості археологічних пам'яток (Державний архів Дніпропетровської області. – Ф. Р-2276, оп. 1, спр. 1808, арк. 112; ЦДАВОУ. – Ф. 3676, оп. 1, спр. 75, арк. 325). Один з документів надає уявлення про те, чим М. О. Міллер займався у зондерштабі. Йому було доручено класифікувати документи за такими напрямками: становище і значення музею як засобу політичної пропаганди більшовизму; організація музейної справи у СРСР та союзних республіках; методи експонування матеріалів; музеї СРСР та України; бібліографія публікацій та ін. (ЦДАВОУ. – Ф. 3676, оп. 1, спр. 26, арк. 22-24). Звичайно, ця робота була варта

кваліфікації лаборанта, або, принаймні, наукового співробітника. Задовольнити амбіції професора подібна діяльність не могла.

¹⁰⁵ ЦДАВОУ. – Ф. 3676, оп. 1, спр. 232, арк. 13–17.

¹⁰⁶ Наказ Гітлера про функції оперативного штабу рейхсміністра окупованих східних областей Розенберга від 1 жовтня 1942 р. // Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні: збірник документів і матеріалів / ЦК КПУ; Ін-т історії партії; АУ при РМ УРСР; упор. І. Л. Бутич (керівник) та ін.; за ред. П. М. Костриби, С. П. Пількевича, Ф. П. Шевченка. – К., 1963. – С. 94; Распоряжение министерства оккупированных восточных областей рейхскомиссарам Остланда и Украины о сохранении культурных и научных ценностей для вывоза их в Германию от 7 апреля 1942 г. // Преступные цели – преступные средства: документы об оккупационной политике фашистской Германии на территории СССР (1941–1944) / ЦК КПСС; Ин-т марксизма-ленинизма; Отд. Истории Великой Отечественной войны; сост. Г. Ф. Заставенко (рук.) и др.; под общ. ред. Е. А. Болтина и Г. А. Белова. – М., 1968. – С. 307–308.

¹⁰⁷ Freitag, G. Der deutsche Umgang mit sowjetischem Kulturgut während des Zweiten Weltkrieges: Ein Aspekt nationalsozialistischer Besatzungspolitik / G. Freitag, A. Grenzer // Jahrbücher für Geschichte Osteuropas. – Franz Steiner Verlag Wiesbaden GmbH. Sitz Stuttgart, 1997. – 45. – S. 237–272.

¹⁰⁸ На початку 1942 р. зацікавити генералкомісара археологічною спадщиною Подніпров'я міг у Дніпропетровську лише директор історико-археологічного музею П. А. Козар, який тоді шукав підтримки у боротьбі з реквізицією штабт-комісаром Клостерманом музейного будинку на Жовтневій площі (ЦДАВОУ. – Ф. 3676, оп. 1, спр. 75, арк. 348–349).

¹⁰⁹ Freitag, G. Der deutsche Umgang mit sowjetischem Kulturgut während des Zweiten Weltkrieges: Ein Aspekt nationalsozialistischer Besatzungspolitik. – S. 261.

¹¹⁰ Дніпропетровська газета. – 1942. – 5 серпня.

¹¹¹ Freitag, G. Der deutsche Umgang mit sowjetischem Kulturgut während des Zweiten Weltkrieges: Ein Aspekt nationalsozialistischer Besatzungspolitik. – S. 261. К. Керстен вперше потрапив до Дніпропетровська восени 1942 р. на запрошення генералкомісара К. Зельцнера. Вони здійснили екскурсійну подорож по Дніпропетровщині і оглянули кургани. Після зустрічі з В. Модріяном К. Керстен дійшов висновку, що SV ERR ніяких розкопок не планує (ЦДАВОУ. – Ф. 3676, оп. 1, спр. 75, арк. 384). Наступного разу К. Керстен з'явився у Дніпропетровську вже за інших обставин у травні 1943 р.

¹¹² ЦДАВОУ. – Ф. 3676, оп. 1, спр. 232, арк. 13–17.

¹¹³ Там само. – Спр. 75, арк. 389.

¹¹⁴ Там само.

¹¹⁵ Там само. – Арк. 390.

¹¹⁶ Проф., д-р Г. Райнерт, керівник SV ERR, рейхсшляхтер.

¹¹⁷ ЦДАВОУ. – Ф. 3676, оп. 1, спр. 75, арк. 388.

¹¹⁸ Там само. – Арк. 384; Спр. 232, арк. 13–17.

¹¹⁹ Там само.

¹²⁰ Там само. – Спр. 75, арк. 384.

¹²¹ Там само. – Арк. 385.

¹²² Там само. – Спр. 232, арк. 13–17.

¹²³ Там само.

¹²⁴ Там само. – Спр. 75, арк. 384.

¹²⁵ Там само. – Спр. 232, арк. 18. Розпорядження проф. Р. Штампфусса, яке розлютило К. Керстена і спонукало його 17 червня висунути вимоги музею, напевне, було видано напередодні, адже уповноважений за прадавню та ранню історію при рейхскомісарі змушений був 13-14 червня 1943 р. припинити інспекційну подорож по Криму і виїхати на Дніпропетровськ для обговорення «принципових і важливих питань» (Там само. – Спр. 75, арк. 231).

¹²⁶ Там само. – Спр. 232, арк. 18-19.

¹²⁷ Там само.

¹²⁸ Там само. – Спр. 75, арк. 231.

¹²⁹ Сказане підтверджується фрагментом розмови Томашевські з шульратом Хакландом, який наводить у місячному звіті проф. Г. Горнунг. Томашевські зауважив: «Що узагалі відбувається в музеї? Здається, там усе йде не так, як слід, учених д-ра Керстена не пускають до музею. Узагалі, хто має доступ до музею?» (Там само. – Арк. 215).

¹³⁰ Там само.

¹³¹ Там само.

¹³² Там само. – Спр. 232, арк. 13–17.

¹³³ Там само.

¹³⁴ Там само.

¹³⁵ Там само. – Спр. 75, арк. 215.

¹³⁶ *Міллер, М.* Дніпрельстанівська археологічна експедиція Наркомосу України (1927–1932). – С. 162.

¹³⁷ *Freitag, G.* Der deutsche Umgang mit sowjetischem Kulturgut während des Zweiten Weltkrieges: Ein Aspekt nationalsozialistischer Besatzungspolitik. – S. 261. Готтлоб Крістіан Бергер з 1 квітня 1940 р. до 8 травня 1945 р. очолював головне управління СС. Офіцер зв'язку рейхсфюрера СС у міністерстві Розенберга. З липня 1942 р. статс-секретар і особистий представник Г. Гімлера у цьому міністерстві (*Залесский, К.* Охранные отряды НСДАП / К. Залесский. – М., 2005. – С. 50-51).

¹³⁸ Наказ Гітлера про функції оперативного штабу рейхсміністра окупованих східних областей Розенберга від 1 жовтня 1942 р. – С. 94

¹³⁹ *Freitag, G.* Der deutsche Umgang mit sowjetischem Kulturgut während des Zweiten Weltkrieges: Ein Aspekt nationalsozialistischer Besatzungspolitik. – S. 262.

¹⁴⁰ Там само.

¹⁴¹ Там само.

¹⁴² Науково-дослідчий шлях проф. д-ра М. О. Міллера. – С. II.

¹⁴³ *Пастернак, Я.* Михайло Олександрович Міллер. – С. 62.

¹⁴⁴ Бібліографія наукових праць проф. д-ра Михайла Міллера // Наукові записки УВУ / За ред. В. Янова. – Мюнхен, 1963. – Ч. 7. – С. 88–94.

¹⁴⁵ *Міллер, М.* Дніпрельстанівська археологічна експедиція Наркомосу України (1927–1932). – С. 162.

¹⁴⁶ Там само.

¹⁴⁷ Там само. – С. 159–160.

¹⁴⁸ Там само. – С. 164. М. О. Міллер, щоправда, не без фактичних помилок, змальовує трагічну долю археологів Дніпрогесівської експедиції. При цьому залишається без пояснень запитання, як удалося самому М. О. Міллеру, чи не єдиному з її учасників, уникнути репресій 30-х рр. ХХ ст. і продовжувати цілком успішну академічну кар'єру?

¹⁴⁹ *Міллер, М.* Дніпрельстанівська археологічна експедиція Наркомосу України (1927–1932). – С. 152–153; *Міллер, М.* Палеоліт Надпоріжжя. – С. 7; Науково-дослідчий шлях проф. д-ра М. О. Міллера. – С. VI; *Пастернак, Я.* Михайло Олександрович Міллер. – С. 63–64; *Курінний, П.* Історія археологічного знання про Україну. – С. 107.

¹⁵⁰ *Міллер, М.* Кам'яні споруди бронзового віку у Запоріжжі / М. Міллер // Наукові записки УВУ. – Ч. 7. – С. 69. Для підтвердження низького рівня фахової підготовки Д. І. Яворницького – археолога М. О. Міллер апелює до методики розкопок курганів «колодязем», застосованої катеринославським ученим на початку ХХ ст. (Там само. – С. 72–73). Але М. О. Міллер «забуває», що наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. ця методика була якщо і не загальноновизнаною, то, принаймні, широко розповсюдженою (Див., напр.: *Багалеї, Д. І.* Раскопка кургана в Волховском и Богодуховском уездах Харьковской губернии летом 1903 г. / Д. И. Багалеї // Труды XIII АС в Екатеринославе. 1905 / Под ред. гр. Уваровой. – М., 1907. – Т. 1. – С. 371).

¹⁵¹ *Міллер, М.* Дніпрельстанівська археологічна експедиція Наркомосу України (1927–1932). – С. 154.

¹⁵² *Міллер, М.* Кам'яні спорудження бронзового віку у Надпоріжжі (І. Лябіринти) / М. Міллер // Наукові записки філософічного факультету УВУ. – Мюнхен, 1965–1966. – Ч. 8. – С. 100. На жаль, приклади «недобрих звичок» Д. І. Яворницького відомі ще з кінця ХІХ ст. Наприклад, він «забув» надіслати до Московського археологічного товариства металеві речі з кургану «Мухіна гора» (Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького. – Вип. 1. – С. 412). Або «узяв» з колекції О. М. Поля статуетку запорожця, не поставивши до відому її володаря (Там само. – Вип. 3. – С. 206).

¹⁵³ *Міллер, М.* Дніпрельстанівська археологічна експедиція Наркомосу України (1927–1932). – С. 163.

¹⁵⁴ *Міллер, М.* Палеоліт Надпоріжжя. – С. 4.

¹⁵⁵ *Міллер, М.* Дніпрельстанівська археологічна експедиція Наркомосу України (1927–1932). – С. 164. Звинувачення у плагіаті є невід'ємною складовою післявоєнної «міллеріани». Зокрема, у вступі до «Achaelogy in the USSR» М. О. Міллер по суті звинувачує у передруку своєї праці А. Монгайта (*Miller, M.* Archaeology in the USSR. – Р. 5).

¹⁵⁶ *Міллер, М.* Палеоліт Надпоріжжя. – С. 4.

¹⁵⁷ Там само.

¹⁵⁸ *Пастернак, Я.* Михайло Олександрович Міллер. – С. 61.

Надійшла до редколегії 12.03.2008 р.